

ESKİ VAN ŞEHİRİ SURLARI VE SARAY KAPISI'NIN KAZI, PROJE VE ONARIM ÇALIŞMALARI HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Şahabettin ÖZTÜRK*

Öz

Tarihi Van Kalesi'nin güneyinde kayalıklara bitişik olan Eski Van Şehri, doğu, güney ve batıda çift sıra surlarla çevrelenmektedir. Van Kalesi, M.Ö. 900 -580 yılları arasında Urartu medeniyetine başkentlik yapmıştır. Eski Van Şehri ve Kalesi, stratejik konumundan dolayı Urartulardan sonra birçok uygarlık tarafından kullanılmıştır. 1915 yılında üç yıl Rus - Ermeni işgalinde kalan şehirde, 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından Çarlık Rus birliklerinin 1918'de bölgeden çekilmesi ile çoğu yapı yakılıp yıkılmıştır. Bu tarihten sonra şehirde yaşam sona ermiş, yapılaşma günümüz Van şehrinde başlamıştır. Eski Van şehrindeki yapıları korumak amacıyla 1995 yılında başta Van Valiliği olmak üzere, çeşitli kurumlar tarafından onarım çalışmaları başlatılmıştır. Onarımı yapılan yapılardan biri de şehir surları ve Saray Kapısı'dır. Surların hangi tarihte ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Günümüzde batıdaki surların tamamı yıkık, güney ve doğu yönündeki sur kalıntıları ise kısmen ayakta. Şehrin dış irtibatını sağlayan dört ana kapısı mevcuttur. Saray Kapısı'nın her iki yanında dizdar odası yer almaktadır. Saray Kapısı'nın onarım çalışmaları 2010 yılında başlamıştır. 2011'de Erciş'te meydana gelen 7,2 büyüklüğündeki depremde Saray Kapısı'nda herhangi bir hasar oluşmamıştır. Ancak Van'ın merkezinde gerçekleşen artçı 5,6 büyüklüğündeki depremde Saray Kapısı'nın kuzey beden duvarı yıkılmıştır. 2012 yılında Saray Kapısı'nın onarım çalışmaları tamamlanmıştır. Tarihi kentteki diğer mimari yapıların onarımı için ilgili tüm kurum ve kuruluşların sürekliliği olan bir çalışma programını birlikte oluşturarak eyleme dönüştürmesi zorunluluk arz etmektedir. Böylece son bir asırdır tahrip edilen ve yok olan kentteki önemli tüm mimari yapılar, bilimsel kazılarla ortaya çıkartılarak onarımları yapılacak ve bölge kültür turizmine önemli kazanımlar sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Van şehri; Şehir surları; Saray Kapısı; Arkeolojik kazı; Onarım

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, sahozturk13@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6979-3342

A SURVEY ON THE EXCAVATION, PROJECT, AND RESTORATION WORKS OF THE WALLS AND THE PORTAL OF THE OLD CITY OF VAN

Şahabettin ÖZTÜRK*

Abstract

The Old City of Van, located south of the historic Van Castle and adjacent to the cliffs, is surrounded by double rows of walls on the east, south, and west sides. The Van Castle served as the capital of the Urartu civilization between 900-580 BC. Due to its strategic location, the Old City and the Castle were used by many civilizations after the Urartians. In 1915, the city was occupied by Russian-Armenian forces for three years, and after the 1917 Bolshevik Revolution, most of the structures were burned and destroyed, when Tsarist Russian troops withdrew from the region in 1918. After this date, life ended in the city, and construction began in present-day Van. Restoration work began in 1995, primarily by the Van Governorship and various institutions, to preserve the structures in the Old City. One of the restored structures is the city walls and the Palace Portal. It is unknown when and by whom the walls were built. Today, all of the walls in the west are completely destroyed, while the remains of the walls in the south and east are partially standing. There are four main gates that provide external access to the city, with a guard room located on both sides of the Palace Portal. The restoration work of the portal began in 2010. There was no damage to the portal during the 7.2 magnitude earthquake that occurred in Erciş in 2011. However, the north body wall of the portal collapsed during the aftershock of the 5.6 magnitude earthquake in the center of Van. The restoration work of the portal was completed in 2012. It is necessary to create a joint and continuous work program for all relevant institutions and organizations to turn the restoration of other architectural structures in the historic city into action. Thus, revealing all important architectural structures in the city that have been destroyed and damaged for the last century through scientific excavation and restoration will provide significant gains to the cultural tourism of the region.

Keywords: Old city of Van; City walls; Portal; Archaeological excavation; Restoration

* Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Architecture and Design, Department of Architecture, sahozturk13@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6979-3342

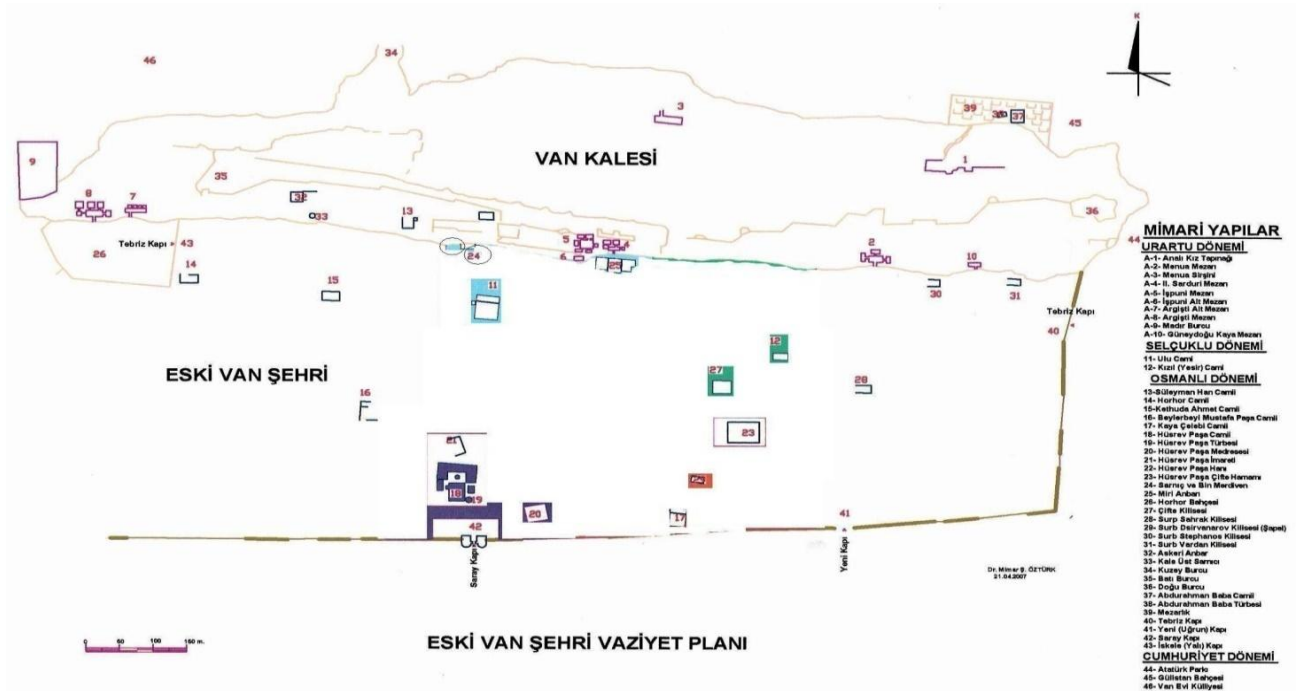
GİRİŞ

Tarihi Van Kalesi'nin güneyinde sarp kayalıklara bitişik olan Eski Van Şehri yaklaşık 365,000 m²'lik düz bir alan üzerine kurulmuştur. Şehrin doğu, güney ve batı yönleri çift sıra surlarla, kuzeyi ise Van Kalesi'nin doğal yapısıyla çevrelenmektedir (Öztürk, 2005, s. 19) (Şekil 1 ve Şekil 2).

Şekil 1. Van Kalesi ve Eski Van Şehri görünüşü (Kaynak: VANTAM Arşivi, 2012).

Van Kalesi (Tuşba), M.Ö. 900-580 yılları arasında bölgede egemenlik kuran Urartu medeniyetine başkentlik yapmıştır. Yekpare kaya kütesi üzerinde kurulan kalenin değişik yerlerinde Urartu uygarlığına ait mimari izleri görmek mümkündür (Sevin, 1996, ss. 17,18; Tahran, 1987, ss. 369-387; Yıldırım, 1996, s. 102). Tarihi Van Kalesi'nin güneyindeki Eski Van Şehri'nin Urartu döneminde ne şekilde kullanıldığı hakkında herhangi bir bilgi ve mimari iz günümüzde mevcut değildir.

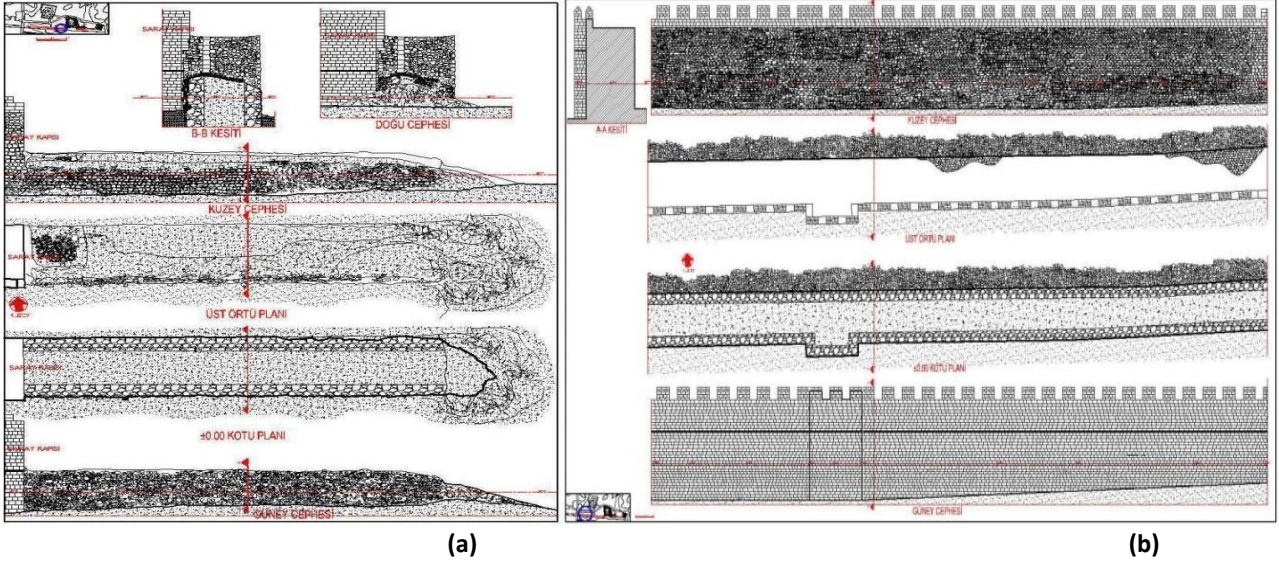

Şekil 2. Van Kalesi ve Eski Van Şehri mimari yapılar vaziyet planı (Kaynak: Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2000).

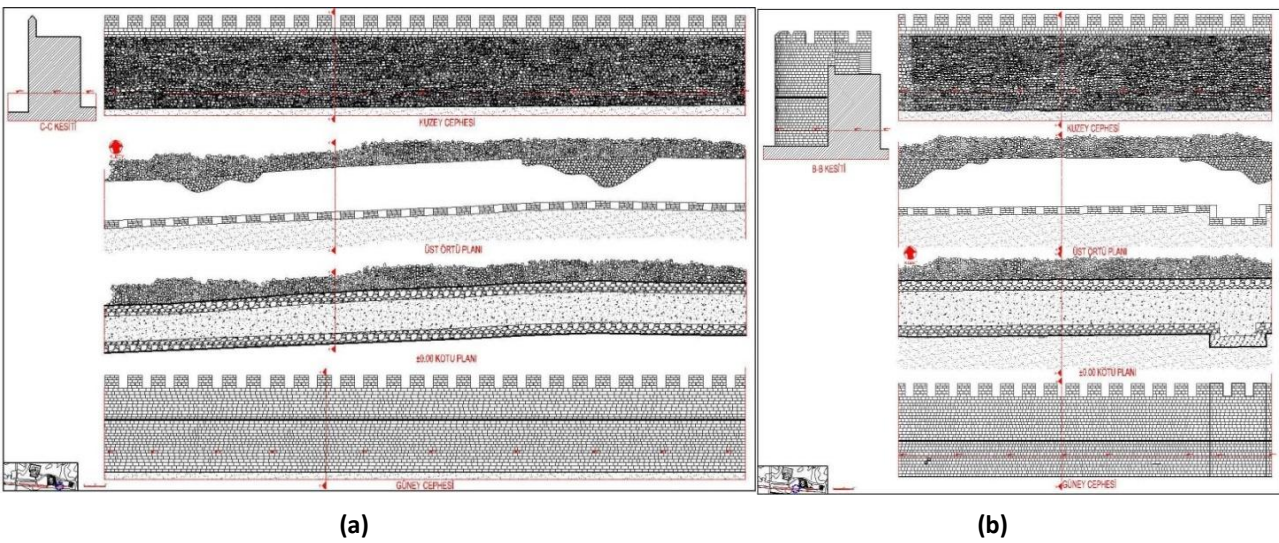
1918-2000 yılları arasında terk edilen Eski Van Şehri ve Kalesi doğanın olumsuz etkileri ve definelerle tahribatı sonucu, her gün biraz daha zemine yaklaşmış ve günümüzde ölü bir kent haline dönüşmüştür.

1967-1990 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Van ve Çevresi Araştırma Merkezi ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri Araştırma Merkezleri'nin yaptığı lokal bilimsel kazı çalışmaları ise akademik bildiri ve makale çalışmasından öteye gitmemiştir. Yapılan bilimsel çalışmaların sürekliliğinin sağlanamaması ve ortaya çıkan mimari verilerin konservasyon çalışmalarının yapılmaması, yapılarındaki tahribatın artmasına neden olmuştur (Şekil 5).

Şekil 5. Eski Van Şehri güney surları (a) Rölöve, plan, kesit ve cepheleri; (b) Restorasyon plan, kesit ve cepheleri
(Kaynak: (a,b) Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

1995 yılından itibaren başta Van Valiliği olmak üzere, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kazı, proje ve onarım çalışmaları başlatılmıştır. Yapılan çalışmaların verileri ortaya çıkınca toplumda kültürel miras bilincinin oluşmasını sağlamıştır. Yerel, bölgesel ve ulusal basında sıkça gündeme gelen onarım çalışmaları, sürekliliğini koruyarak devam etmiştir. Çalışmaları kısmen tamamlanan mimari yapılardan bazıları, şehir surları ve Saray Kapısı'dır (Şekil 6).

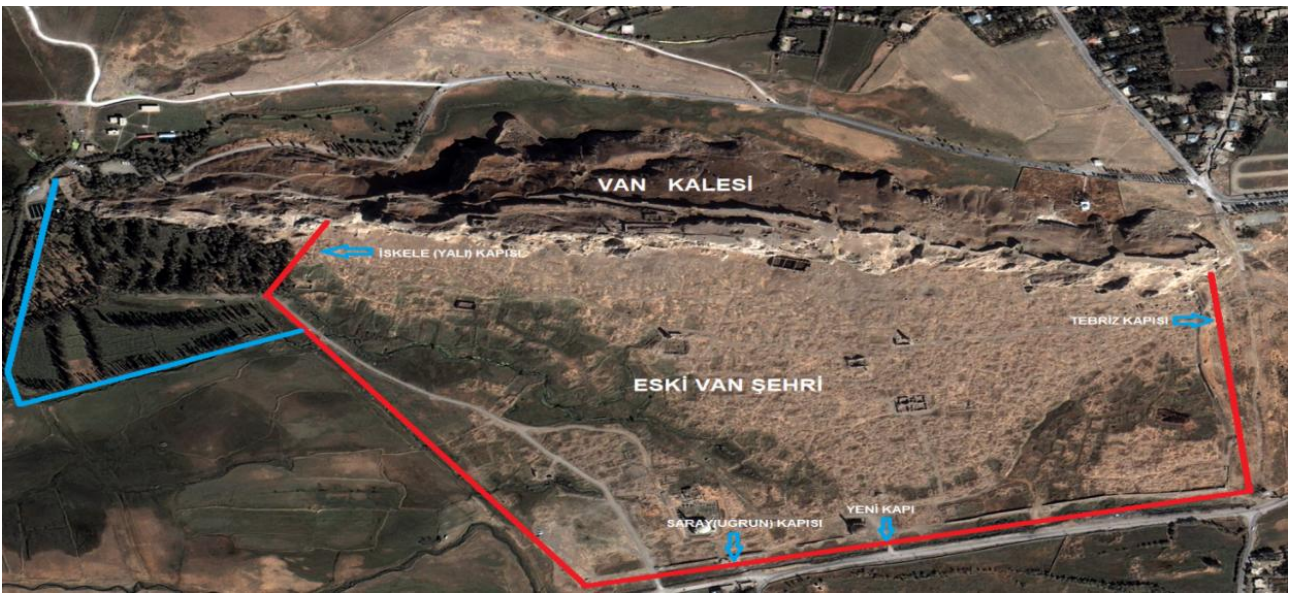
Şekil 6. Eski Van Şehri güney surları (a) Rölöve, plan, kesit ve cepheleri; (b) Restorasyon plan, kesit ve cepheleri
(Kaynak: (a,b) Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

TARİHÇE

Şehir Surları

Eski Van Şehri'nin doğu, güney ve batı yönleri çift sıra hendek ve belli aralıktaki burçlarla tahkim edilmiş, kalın surlar duvarları ile çevrelenmiştir. Şehrin kuzey bölümü ise yaklaşık 1.300,00 m doğu-batı, 80,00 m kuzey-güney istikametinde ve zeminden 80,00 m yüksekliğindeki Van Kalesi'nin doğal yapısından oluşmaktadır (Öztürk, 2005, s. 91) (Şekil 7).

Şehir surlarının kalınlığı 5,30 m olup her iki yandan yaklaşık 1,00 m kalınlığında taş duvarla örülmüş, orta kısım ise sıkıştırılmış toprakla doldurulmuştur. Surların üst bölümünde dıştan 1,40x1,40x1,50 m ölçülerindeki mazgal siperleri (barbata) 1,40 m arayla inşa edilmiştir. Her iki yandaki mazgal siperlerinin arasında 2,50 m genişliğinde seğirdim yolu bulunur. Bu yola surun iç bölümündeki taş merdivenlerle çıkılır. İki sıra halinde inşa edilen surlardan dıştaki surlara 'sur-u harici', içteki surlara da 'sur-u dahili' adı verilir (Şekil 7).

Şekil 7. Van Kalesi ve Eski Van Şehri genel görünüşü (Kaynak: Google'dan yararlanılarak çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2010).

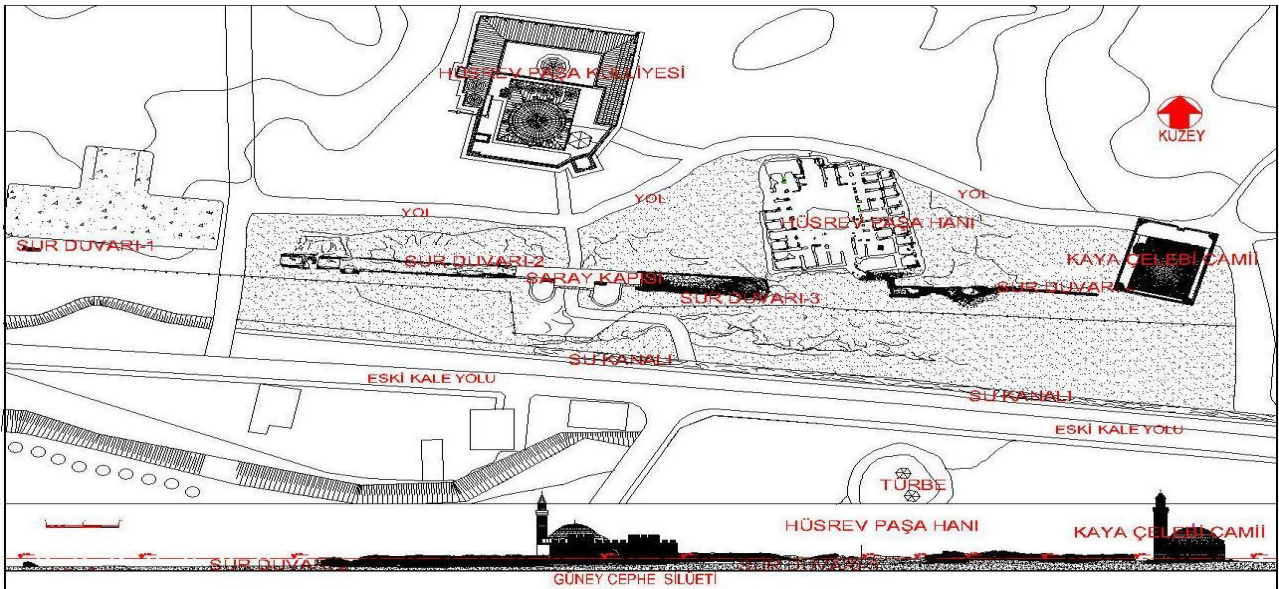
Surların hangi tarihte ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, ilk kez Akkoyunlular döneminde söz edilir (Kılıç, 1997, s. 207). Dış surlar, iç surlara oranla daha alçak inşa edilmiş, iç surların değişik yerlerinde çeşitli büyüklükte savaş topları yerleştirilmiştir. Toplam 2.550,00 m uzunluğunda olan şehir surlarının 650,00 m'lik bölümü kuzey-güney yönünde, diğer bölümü ise güney ve batı yönünde devam etmektedir. Günümüzde batıdaki surların tamamı yıkılmış olup kısmen güney ve doğu yönündeki yaklaşık 1.000,00 m'lik sur kalıntıları ayakta. İç surların batıdaki yüksekliği 9,00 m, güneyde 15,00 m, doğuda ise 11,00 m'dir. Dış surların önünde 'hisarpeçe' adı verilen alçak bir duvar daha yer alıp duvarın muhtelif yerlerinde mazgal delikleri bulunur (Şekil 8).

Şekil 8. Van Kalesi ve Eski Van Şehri doğu surları görünüşü (Kaynak: Texier, 1852).

Hisarpeçe duvarının dışında doğu yönünde 75,00 m genişliğinde, 30,00 m derinliğinde, güney ve batı yönlerinde ise 35,00 m eninde, içi su doldurulmuş hendekler yer almaktadır. Surların farklı yerlerinde şehrin düşman kuvvetleri tarafından kuşatılması sırasında dışarıyla bağlantısını sağlayan özel gizli geçitler ve galeriler yer alır (Şekil 9).

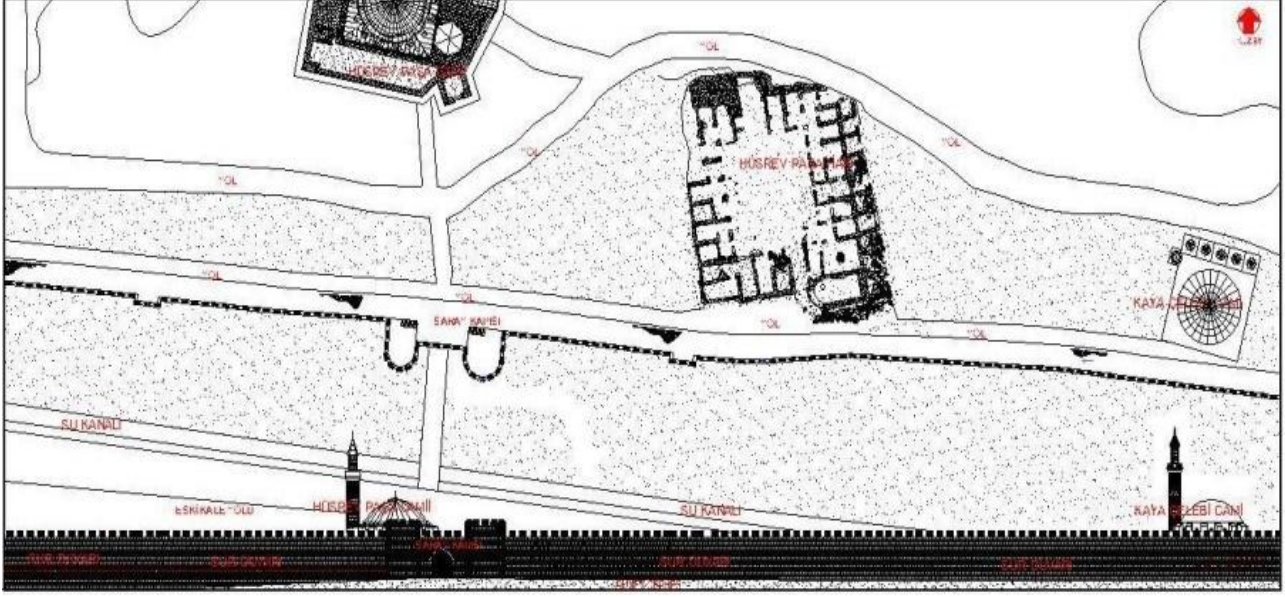
Şehir surları 1568 yılına kadar bölgede 'bat' olarak kullanılan, hammaddesi çorak toprak olan malzeme yardımıyla inşa edilmiştir. Kış ve ilkbahar aylarında yağın kar ve yağmur sularının surlara zarar vermemesi için yapılacak bakım ve onarım işlerinde gayrimüslimler görevlendirilmiştir. Bu durum, gayrimüslimler tarafından merkeze itiraz edilerek bildirilmiş, merkezin emri ile bu görev daha sonra her mahalleden birkaç kişi ile askerlere havale edilmiştir (Çelebi, 1976, ss. 1214-1235; Kılıç, 1997, s. 206, 207, 298).

Şekil 9. Eski Van Şehri Saray Kapısı ve güney surları vaziyet rölöve planı ve silüeti (Kaynak: Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

24 Kasım 1568 tarihinde Van Beylerbeyi olan Hüsrev Paşa, şehir surlarının saldırılarına karşı tahkimatını arttırmak ve olumsuz tabiat şartlarına karşı korumak amacıyla yonu ve moloz taş ile yeniden inşa etmeye başlamıştır. Diyarbakır devlet hazinesi, surları sağlamlaştırmak amacıyla 1.000.000 akçe yardımda bulunmuştur. 1571 yılında dış surlar 458.843 akçe ile yeniden inşa edilerek, geriye kalan 571.157 akçe ise

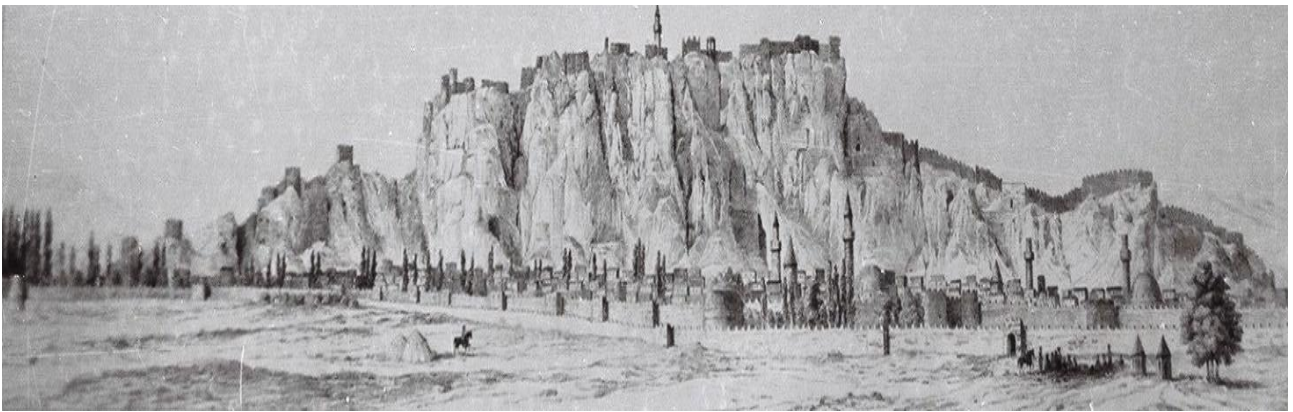
Diyarbakır hazinesine geri gönderilmiştir (Şekil 10).

Şekil 10. Eski Van Şehri Saray Kapısı ve güney surları vaziyet restorasyon planı ve silueti (**Kaynak:** Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

H. 1245'te Ahlat Yavuz Sultan Selim Kalesi'ndeki askeri mühimmatın gemiler yardımıyla Van'a nakli ile Van şehir surlarının tahkimatının önemi ortaya çıkmıştır. Bu amaçla, H. 1272'da surların çalışmaları hakkındaki bilgiler (onarım kitabesi), Orta Kapı üzerinde yer almaktadır (Şekil 11) (Paşa, 1960, s. 100). Bu durum, merkeze yeniden bildirilerek, Diyarbakır hazinesine geri yollanan akçeler tekrar Van Beylerbeyi'nin emrine verilmiş ve iç surların tamamı 1572 yılında taş malzeme ile inşa edilmiştir (Çelebi, 1976, ss. 1215-1235; Kılıç, 1997, s. 207).

1581 yılında Eski Van Şehri dışındaki gayrimüslim halkın güvenliği için şehrin güneybatısı ile İskele Kapı arasındaki surlar 1.600,00 zira (1.200,00 m) güney ve batıya genişletilerek yeni bir mahalle kurulmuştur (Şekil 11).

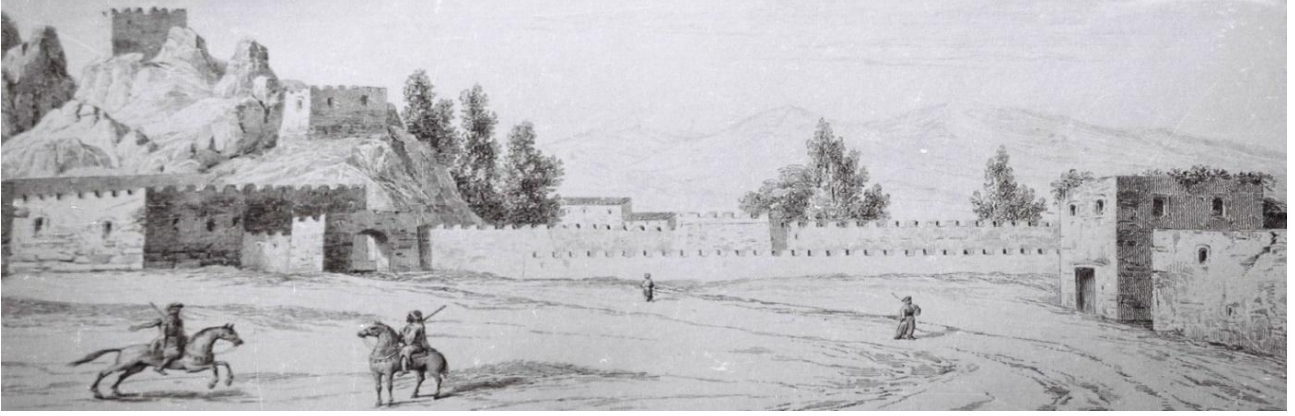

Şekil 11. Van Kalesi ve Eski Van Şehri Doğu ve güney surları görünüşleri (**Kaynak:** Texier, 1852).

22 Haziran 1639 tarihinde merkezden Van Beylerbeyi'ne verilen bir bildiri ile şehir surlarının dış saldırılarına karşı tahkimatının arttırmak ve onarımlarını yapmak için gerekli akçe, mimar, usta, asker ve teçhizatlar gönderilmiştir. Bu amaçla şehir surlarının bakım ve onarımı yapılarak surların önlerine daha derin ve geniş hendekler açılmıştır (Öztürk ve Mızrak, 2001, ss. 32-36) (Şekil 12).

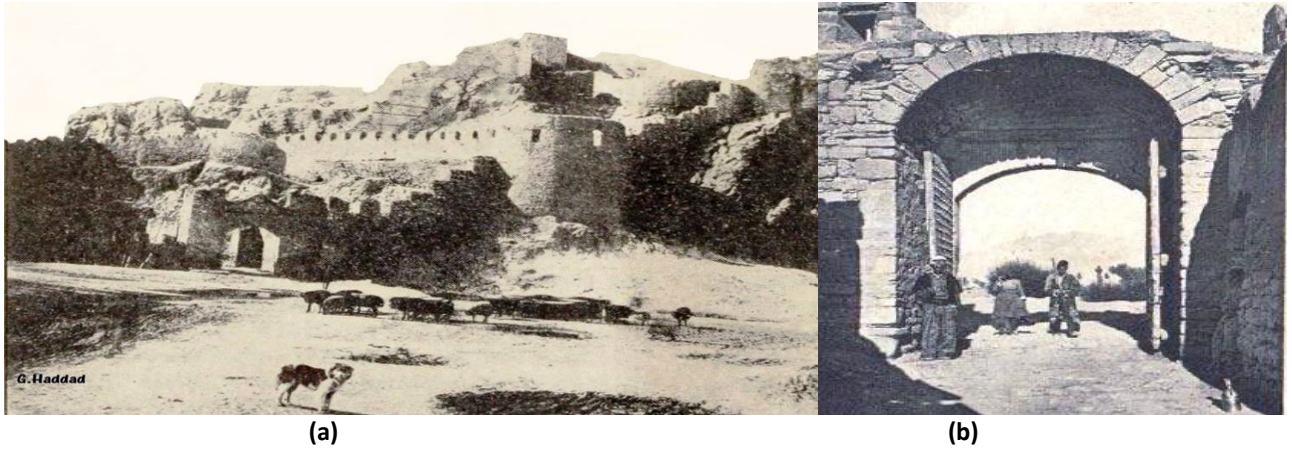

Şekil 14. Eski Van Şehri Doğu Surları Tebriz Kapısı genel görünüşü (Kaynak: Texier, 1852).

Tebriz Kapısı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Müdürlüğü tarafından 10.12.1993 tarih ve 1403 sayılı kararı ile 'Anıt' olarak tescil edilmiştir. Şehre doğu yönündeki giriş olan Tebriz Kapısı, çift ahşap kanatlı ve beş kat demir kaplamalı olarak imal edilmiştir. Özgün olarak çift ahşap kanatlı yuvarlak basık kemerli olarak inşa edilmiş, günümüzde kapının bir bölümü tahrip olmuş bir vaziyettedir (Şekil 15 ve Şekil 16).

Şekil 15. Eski Van Şehri Doğu Surları (a) Tebriz Kapısı doğu dış görünüşü; (b) Tebriz Kapısı batı iç görünüşü (Kaynak: (a,b) Texier, 1852).

Yeni Kapı: Yeni Kapı, şehrin güney surlarının orta bölümünde bulunur. Kapının çift ahşap kanatları üç kat demir kaplamalı olarak imal edilmiştir. Kapı ile sur önündeki hendekler arasındaki geçiş, ahşap asma köprüler ile yapılmaktadır.

Şekil 16. Eski Van Şehri Doğu Surları Tebriz Kapısı dış görünüşü (Kaynak: Texier, 1852).

Yeni Kapı'nın yaklaşık 3,00 m genişliğindeki açıklığı basık bir kemer ile geçilmektedir. Kapı üzerinde piramidal bir form şeklindeki Osmanlı devlet armasının altındaki iki dekoratif taş yapılı kartuş içerisinde kitabe yer almaktadır:

“.....Maksud idi tamirinde bu surun

Bu işte halkın teşvik ile hoşça bir nizam aldı

Yeter bu hizmet-i Sukkan Van'ın fahr-i biyare

.....

Bu vala kaleyi tamirinde Van'lı haylı nam aldı.” (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 100).

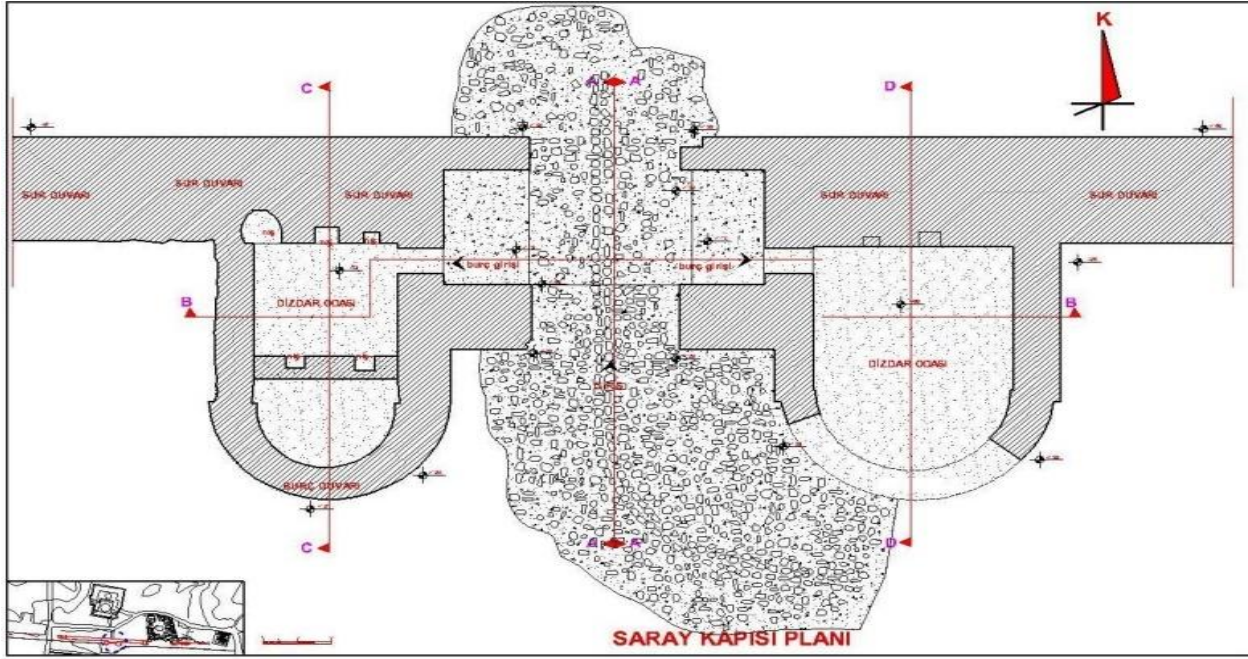
Günümüzde tamamen yıkılmış olan Yeni Kapı'ya ait hiçbir iz mevcut değildir (Şekil 17).

Şekil 17. Eski Van Şehri güney surları Yeni Kapı genel görünüşü (**Kaynak:** İstanbul Üniversitesi Yıldız Albümü, 1889).

İskele (Yalı) Kapısı: Eski Van Şehri'nin batı surlarının kuzeybatı bölümünde yer alır. İskele Kapısı, Erzurum yolu ve Van Gölü ulaşımında kullanılmaktadır. İskele Kapısı'nın çifte ahşap kanatları dört kat demir kaplamalı olarak yapılmıştır. Kapı stratejik öneminden dolayı çok sayıda gözcü dizdar (hücre) odalarından oluşmaktadır. Günümüzde tamamıyla yıkılmış olan kapıya ait hiçbir iz mevcut değildir.

Saray (Uğrun) Kapısı: Saray Kapısı, Eskişehir Mahallesi 611 ada, 164-611 pafta, 2-19 parselde yer almakta ve mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Yapı, şehrin güney surlarının güney batı bölümünde Hüsrev Paşa Külliyesi'nin güneyinde yer almaktadır. Saray Kapısı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Müdürlüğü tarafından 10.12.1993 tarih ve 1405 sayılı kararı ile 'Anıt' olarak tescil edilmiştir (Şekil 18).

Şekil 18. Eski Van Şehri Saray Kapısı rölöve planı (**Kaynak:** Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

Çift ahşap kanatlı olan Saray Kapısı birkaç kat dövme demir kaplamalı olarak imal edilmiştir. Paşa, ulak ve İran'dan gelen elçiler tarafından kullanıldığı için, Saray Kapısı'nın anahtarı yalnız paşada idi. Kapının önündeki hendeklerle geçi sağlayan asma ahşap bir köprü yerleştirilmiştir (Çelebi, 1976, ss. 1215-1235), (Kılıç, 1997, s. 207,208). Saray Kapısı'nın doğu ve batısında simetrik olarak yerleştirilmiş dizdar odaları bulunmaktadır. İki dizdar odası arasındaki 9,90 m'lik mesafenin ortasında, 3,80 m genişliğinde çift ahşap kanatlı demir kaplamalı kapı yer almaktadır (Şekil 19).

Saray Kapısı'nın her iki yanındaki 0,60 m kalınlığındaki yonu taş söveleri 3,70 m yükselerek yarıçapı 2,50 m'lik sivri bir kemerden oluşmaktadır. Kemer kalınlığı 0,60 m olan sivri kemeri ince yonu taşlarla örülmüştür. Kemerin üzerinde 0,55x1,5 m ölçülerinde bir kitabelik vardır. Kapının bulunduğu duvar, 2,15 m kalınlığındadır. Saray Kapısı beden duvarları zeminden 6,50 m yükselerek, 2,37 m yüksekliğinde 1,45 m genişliğinde ve 1,35 m kalınlığındaki üç adet barbatayla (dendan) son bulur (Şekil 19).

Şekil 19. Eski Van Şehri Saray Kapısı kuzey görünüşü (**Kaynak:** Yazarın kişisel arşivi, 2006).

Saray Kapısı'nın arkasında duvarın içine açılmış 0,30x0,40 m ölçülerinde, karşılıklı ahşap kare kesitli sürgü yuvaları vardır. Giriş kapısı ile kuzey sur beden duvarları arasında yer alan 4,06x9,54 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı alanın üzeri doğu-batı istikametindeki yuvarlak beşik tonoz ile örtülüdür. Bu geçiş

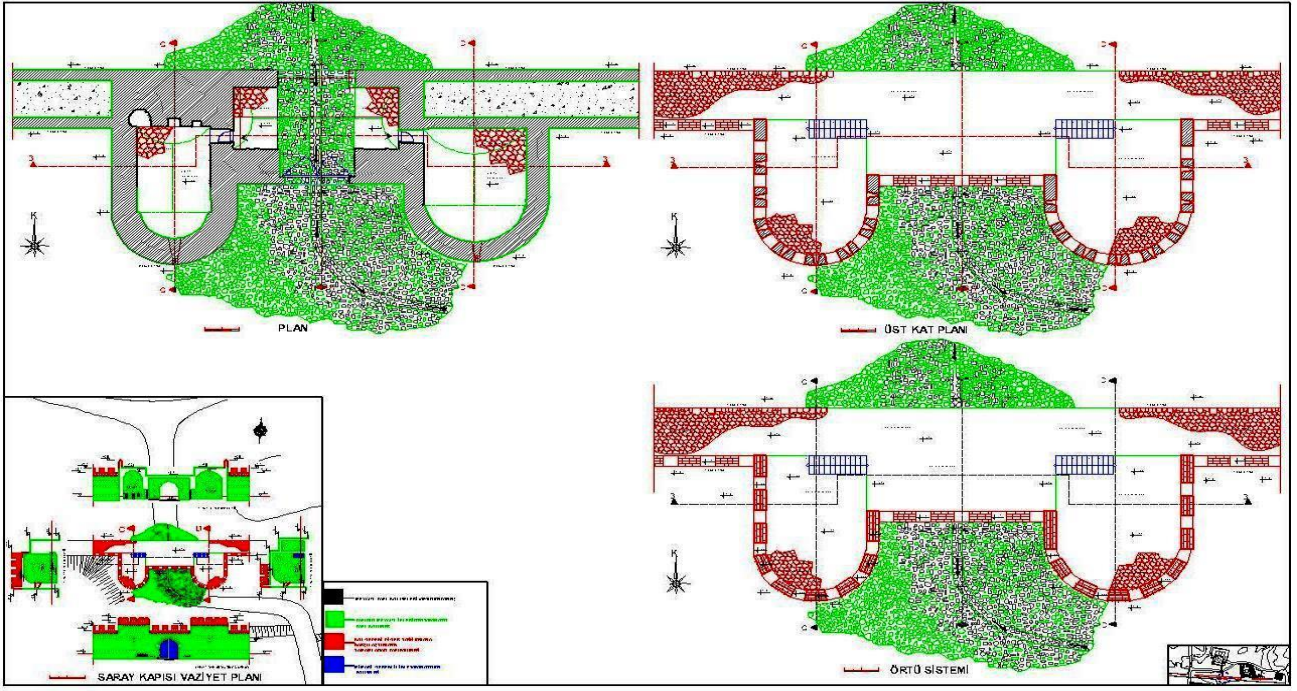
mekânındaki 4,47 m genişlikte ve 1,17 m kalınlıktaki sivri bir kemer ile Eski Van Şehri'ne girilir.

Saray Kapısı'ndan içeri girdikten sonra doğu ve batıya karşılıklı olarak yerleştirilmiş dizdar odaları yer almaktadır. 1,35 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla 5,53x10,26 m ölçülerindeki odaya girilir. Batıdaki dizdar odasının kuzey beden duvarında biri küçük olmak üzere üç adet niş bulunur. Bu mekânın güneyi, yarıçapı 2,95 m yuvarlak planlı olarak tasarlanmıştır. Duvarın ortasında 1,05 m iç ve 0,50 m dış genişlikte mazgal pencere yer almaktadır (Şekil 20).

Şekil 20. Eski Van Şehri güney surları ve Saray Kapısı görünüşü (**Kaynak:** Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2008).

Dizdar odalarının duvar kalınlıkları 1,45 m, zemin kaplaması ise kayrak sal taş döşemelidir. Örtü sistemi içten güney-kuzey yönüne doğru gelişen harman tuğla örgülü yuvarlak beşik tonoz şeklindedir. Tavan tuğlaları ile iç mekân beden duvarları sıvasız düzenli derzli olarak yapılmıştır. Giriş kapısının her iki yanındaki dizdar odalarından doğudaki, 0,50 m daha geniş planlanmıştır. Dizdar odaları, kuzeyde sur beden duvarları ile aynı düzeyde, güneyde ise yaklaşık 8,00 m dışa taşkın olarak yapılmıştır (Şekil 21).

Şekil 21. Saray Kapısı restitüsyon vaziyet, plan ve örtü planları (Kaynak: Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

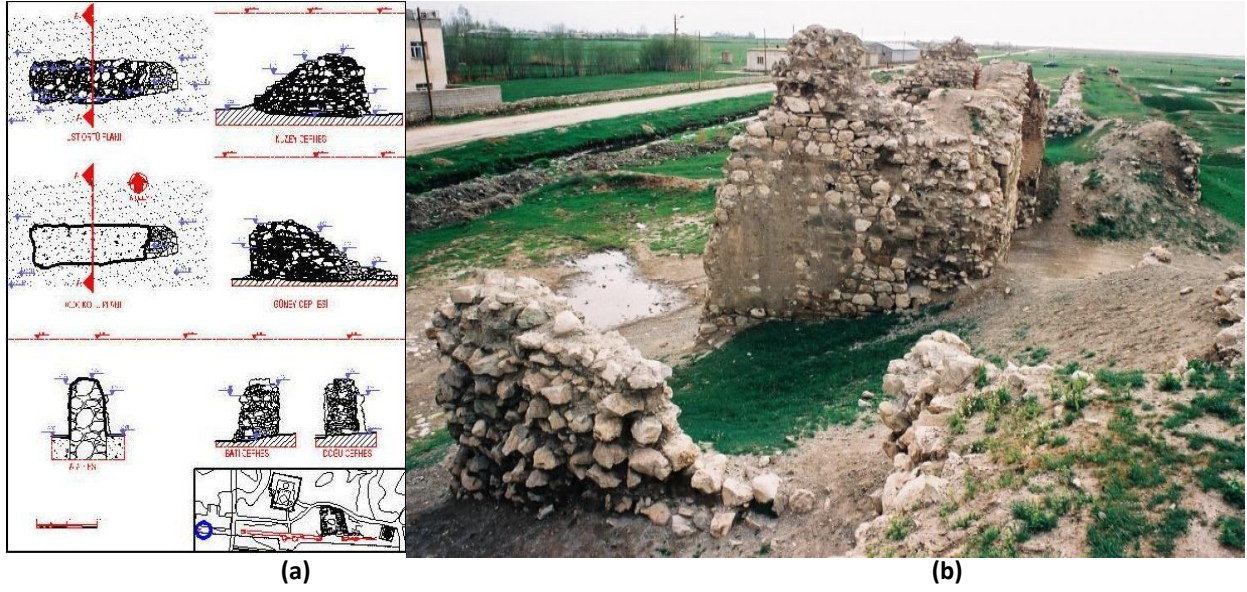
Saray Kapısı'nın kemeri, muhtemelen XIX. yüzyıl sonunda meydana gelen saldırılarda yıkılarak, daha sonraki onarımlarda aslına uygun olmayan tuğla malzemeye tamamlanmıştır (Şekil 22). Saray Kapısı, kalın sur duvarlarından 2,08 m daha yüksek inşa edilmiştir. Dizdar odaları, zeminden 4,15 m yükseldikten sonra, 0,20 m kalınlığındaki ahşap hatıllar ile çevrelenmiştir.

Şekil 22. Saray Kapısı restitüsyon cephe ve kesitleri (Kaynak: Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

Saray Kapısı'nın doğusunda 350,00 m batısına ise 150,00 m uzunluğundaki mevcut surların röleve, restitüsyon ve restorasyon projesi hazırlanmıştır. Röleve projesi, ilgili kurul tarafından kabul edilip gerekli

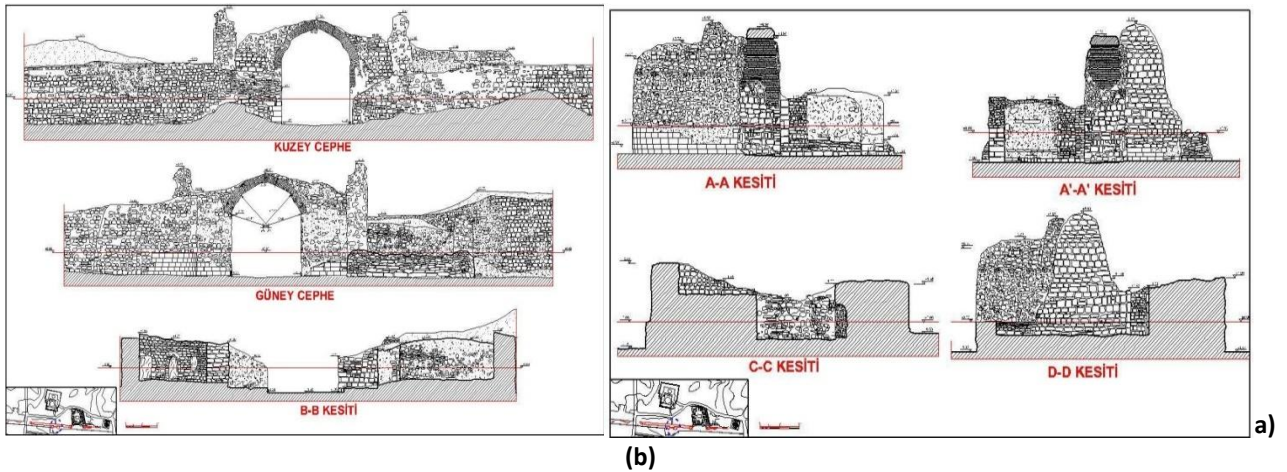
bilimsel kazılar yapıldıktan sonra, Saray Kapısı'na ait diğer tüm kalıntılar toprak altından çıkarılarak, surlarla birlikte restitüsyon ve restorasyon projeleri yeniden hazırlanmıştır (Şekil 23).

Şekil 23. Eski Van Şehri güney surları (a) Rölöve, plan, kesit ve cepheleri; (b) Saray Kapısı genel görünüşü (**Kaynak:** (a,b) Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2009).

Saray Kapısı'nın üst kısmı ile sur beden duvarlarındaki seyirdim kısmına, günümüzde tamamıyla yıkılmış olan sur beden duvarına içeriden bitişik paralel taş merdivenler yardımıyla çıkış sağlanır. Sur duvarlarının üst kısmı, içten (kuzeyden) 3,18 m düz, güneyde 0,70 m kalınlıkta, 2,08 m yükseklikte üzeri iki yöne eğimli 1,36 m genişlikteki siperlik dendanlardan (dış) oluşmaktadır. Dendanlar içerisinde içten 0,42 m, dıştan 0,12 m genişlikteki mazgal siperlikler yerleştirilmiştir (Şekil 24).

Her iki dendan arasındaki mesafe 0,87 m olarak planlanmıştır. Surların üzerindeki seyirdim bölümü ile dizdar odalarının üst kısmı arasındaki 2,10 m yüksekliğindeki mesafe, 11 adet merdiven basamağı ile çıkılmaktadır. Dizdar odalarının üst bölümü, sur duvarlarındaki dendan ve siperlik mazgalları gibi düzenli bir şekilde sıralanmıştır.

Şekil 24. Saray Kapısı (a) Rölöve kesit ve cepheleri; (b) Saray Kapısı kesitleri (**Kaynak:** (a,b) Çalışma kapsamında yazar tarafından oluşturulmuştur, 2011).

Saray Kapısı'nın doğu ve batısına simetrik olarak inşa edilen dizdar odalarına 1,50x2,50 m ölçülerindeki kapılarla girilir. Gözcü dizdar odaları, 5,0x9,50 m ölçülerinde olup ön kısmı içten 1,75 m yuvarlak planlı

olarak şekillenmiştir. Mekânların duvar kalınlıkları 1,45 m olup güney cephelerinde 0,50x1,00 m ölçülerinde mazgal pencereler yer alır. Örtü sistemi içten tuğla ile yuvarlak beşik tonoz ile kapatılmış, iç duvar yüzeyleri kireç harcı ile derzli olarak yapılmıştır. Gözcü mekânları ana sur duvarlarından 8,50 m dışa taşkın olarak yapılmıştır.

ARKEOLOJİK KAZI ÇALIŞMALARI

Eski Van Şehri Saray Kapısı, kazı ve temizlik çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 29.09.2006 tarih ve 159479 sayılı izni ile yapılmıştır. Van Müze Müdürlüğü başkanlığında Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk'ün bilimsel sorumluluğunda Arkeolog E. Umut Köse ve Ümit Yarıcı'nın katılımıyla bilimsel kazıları 18.10.2006-18.11.2006 tarihleri arasında yapılmıştır (Şekil 25 ve Şekil 26).

Şekil 25. Saray Kapısı (a)Kuzey cephe kazı çalışmaları görünüşü; (b) Saray Kapısı güney cephe kazı çalışmaları görünüşü (Kaynak: (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2006).

Saray Kapısı, kazı ve temizlik çalışmaları Van Valiliği İl Özel İdaresi'nin maddi katkıları ile tamamlanmıştır. 2006 yılı içerisinde Van Valiliği tarafından başlatılan 'Tuşba Sanat Kenti Projesi' kapsamında daha önce rölöve ve restitüsyon projeleri hazırlanan Saray Kapısı'nın, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından 19.10.2001 tarih ve 2690 sayılı karar ve 19.10.2002 tarih 3051 karar ile rölöve projesi onaylanmıştır. Restitüsyon ve restorasyon projelerini hazırlamak ve uygulama çalışmasının gerçekleştirmek üzere kazı çalışmaları yapılmıştır.

Şekil 26. Saray Kapısı kazı çalışmaları görünüşü (Kaynak: Yazarın kişisel arşivi, 2006).

Kazı çalışması sonucunda restitüsyon ve restorasyon çalışmasına yardımcı olacak tüm veriler ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmasına ilk olarak Saray Kapısı'nın giriş kısmından başlanmıştır. Ortaya çıkan hafriyat, kazı alanının dışına taşınmıştır. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan moloz taş, kesme taş, tuğla ve mimari elemanlar, ayrı yerlerde farklı şekilde istiflenmiştir (Şekil 27).

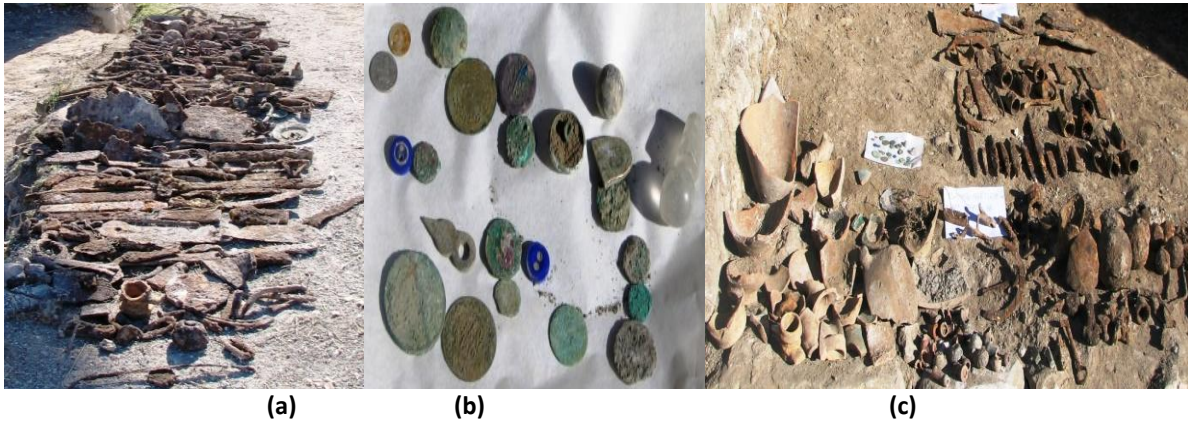

Şekil 27. Saray Kapısı kazı çalışmaları görünüşü (Kaynak: Yazarın kişisel arşivi, 2006).

18.10.2006 ile 18.11.2006 tarihleri arasında yapılan kazı çalışmasında Saray Kapısı'nın taban moloz taş kaplaması, kapının her iki yanında simetrik olarak yer alan dizdar muhafız odaları tamamıyla ortaya çıkarılmıştır. Giriş kapısının doğu bölümünde yer alan dizdar odasının güney duvarı tamamıyla, kuzey ve doğu duvarları ise kısmen yıkılmıştır. Kapının batı bölümünde yer alan oda, doğudaki odaya göre daha az tahrip olmuştur. Odanın ortasında, sonradan doğu-batı yönüne devam eden bir duvar inşa edilmiştir.

Bu duvarın güneyinde yer alan mekândaki hafriyat, üstten belli derinliğe kadar azaltılmış, ancak yapının statik sorunlarından dolayı tamamı boşaltılmamıştır. Bu duvarın üzerinde iki niş yer almaktadır. Odanın kuzey duvarındaki niş ile bir ocak bölümü, kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Yapılan kazı çalışmasında tüm mekânların zemin kotuna ulaşılmıştır. Mekânların zemin kaplaması, kapı genişliği ve yeri, taban kotunun ölçüleri ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu veriler, restitüsyon ve restorasyon projelerinde özgün veri olarak kullanılmıştır.

Eski Van Şehir Saray Kapısı, kazı çalışmaları sonucunda çok sayıda oldukça deforme durumda amorf demir parçası ve çeşitli büyüklüklerde toplam 143 adet gülle bulunmuştur. Güllelerin patlayıcı özelliği olup olmadığı, Van Emniyet Müdürlüğü bomba uzmanları tarafından incelenmiştir. Yapılan incelemelerde, tüm güllelerin içerisindeki barutların patlama özelliğini yitirdiği, uzmanlarca durum tespiti yapılmıştır (Şekil 28 ve Şekil 29).

Şekil 28. Saray Kapısı kazı çalışmasında ortaya çıkan (a) Amorf metal malzeme görünüşleri; (b) Sikke görünüşleri (c) Çanak ve amorf metal görünüşleri (Kaynak: (a,b,c) Yazarın kişisel arşivi, 2006).

Saray Kapısı ve güney surlarında yapılan bilimsel araştırma temizlik ve kazı çalışmalarında 27 adet taşınır envanterlik eser ortaya çıkartılmıştır. Bakır ve gümüş sikkeler ile ve bir adet bronz saat aksamı Van Müze uzman elemanları tarafından kayıt altına alınmıştır (Tablo 1 ve Tablo 2).

Tablo 1. Saray Kapısı kazı çalışmasında çıkan envanterlik eser listesi (**Kaynak:** Van Müzesi araştırma arşivi, 2007).

2006 YILI SARAY KAPISI KAZISI ENVANTERLİK ESER LİSTESİ

Sıra No	Adı	Cinsi	Kazı Envanter No
01	Sikke	Gümüş	S.K. 01 06
02	Sikke	Gümüş	S.K. 02 06
03	Sikke	Bakır	S.K. 03 06
04	Sikke	Bakır	S.K. 04 06
05	Sikke	Bakır	S.K. 05 06
06	Sikke	Bakır	S.K. 06 06

Tablo 2. Saray Kapısı kazı çalışmasında çıkan envanterlik eser listesi (**Kaynak:** Van Müzesi araştırma arşivi, 2007).

2006 YILI SARAY KAPISI KAZISI ENVANTERLİK ESER LİSTESİ

Sıra No	Adı	Cinsi	Adedi
01	Sikke	Bakır	26
02	Saat Aksanı	Bronz	1

Şekil 29. Saray Kapısı (a) Kazı çalışmasında çıkan gülle görünüşleri; (b) Kazı çalışmasında çıkan gülle görünüşleri (**Kaynak:** (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2009).

SARAY KAPISI ONARIM ÇALIŞMALARI

Dönemin Van Valisi Münir Karaoğlu'nun özel desteği ile Van Valiliği İl Özel İdaresi KUDEB tarafından ihalesi yapılan Saray Kapısı'nın onarım çalışmalarına 2010 yılı Nisan ayında başlanmıştır. Onarım çalışmaları, Van Valiliği İl Özel İdaresi teknik elemanlarının, proje müellifi mesleki denetiminde, ilgili yüklenici firmanın teknik elemanlarının eş güdümlü işbirliği ile 2012 yılında tamamlanmıştır (Şekil 30 ve Şekil 31).

Şekil 30. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görünüşleri; (b) Onarım çalışması görünüşleri; (c) Onarım çalışması görünüşleri (Kaynak: (a,b,c) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

Yüklenici firma, Saray Kapısı koruma raporu kapsamında, alanında gerekli can, mal güvenliğini ve diğer zaruri önlemleri alarak çalışmaya başlamıştır. İlk aşamada, yapının beden duvarlarını ve dış zemin kotlarını belirlemek üzere şantiye şefi (mimar) ve arkeolog denetiminde temizlik ve araştırma kazısı yapılmıştır. Saray Kapısı'nın tüm dış beden ve iç duvarlarına iskele kurularak zeminden itibaren eksik duvar bölümleri restorasyon projesindeki ölçü ve ilkelere bağlı kalınarak inşa edilmiştir. Saray Kapısı'nın güney giriş bölümü ve dizdar odalarının yüzeyleri, yonu taş ile kuzey ve iç bölümleri ise kaba yonu taş ile içten tonoz üzengi seviyesine kadar yeniden inşa edilmiştir (Şekil 31).

Şekil 31. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görünüşleri; (b) Onarım çalışması görünüşleri (Kaynak: (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

Giriş kapısının üzerindeki sivri beşik tonoz, doğu-batı istikametinde ahşap kalıplar üzerine karşılıklı harman tuğla dizilimi yapılarak tamamlanmıştır. Giriş kapısının her iki yanındaki dizdar odalarının üzeri yuvarlak beşik tonoz yardımıyla inşa edilmiştir. Kare kesitli ahşap hatıllar, yapının güney cephesinde ve dizdar odalarının giriş kapılarının açıklıklarında karşılıklı olarak beden duvarlarında kullanılmıştır (Şekil 32 ve Şekil 33).

Şekil 32. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görünüşleri; (b) Onarım çalışması görünüşleri (Kaynak: (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

Giriş kapısının ve dizdar odalarının örtü sistemi tamamlandıktan sonra restorasyon projesindeki malzeme katmanları uygulaması yapılarak su sızmalarını önlemek üzere iki katlı izolasyon membranı kullanılmıştır.

Giriş kapısının örtü sistemi tamamlandıktan sonra, doğu-batı yönünde devam eden seyirdim bölümüne, kar ve yağmur sularını dışarıya drene etmek amacıyla dört adet yekpare çörtten yerleştirilmiştir.

Saray Kapısı'nın üst örtü zemini kayrak sal taş kaplama ile dizdar odalarının üst bölümüne çıkış sağlayan yonu taş merdivenler inşa edilerek, güney cephesine yonu taş ile yeniden yapılan dendanlar ve mazgallar eklenmiştir (Şekil 33). Saray Kapısı'nın her iki kanadı, köşe zemin sövelerindeki kuralar içerisindeki metal mil ekseninde hareket etmektedir. Giriş ve dizdar odalarına ait giriş kapılarının kasa ve kanatları, ahşap doğramadan imal edilmiştir. Ana giriş kapısının üzeri, dövmeli metal kaplamalı olarak yapılmıştır.

Şekil 33. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görüşleri; (b) Onarım çalışması görüşleri (**Kaynak:** (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

Dizdar odalarının zemin kaplaması, yonu taş kaplamalı Saray Kapısı'nın giriş ve çıkış bölümlerindeki zemin kaplamasında özgün doku bölümleri korunarak, eksik bölümleri ise moloz taş ile tamamlanarak, eğimi güney yönüne doğru verilerek düzenlenmiştir. Saray Kapısı'nın elektrik tesisat armatürleri, hazırlanan projelere uygun uzman teknik elemanlar denetiminde yapılmıştır. Saray Kapısı'nın iç ve dış beden duvar tonozlarının temizlikleri düzenli bir şekilde yapılmıştır.

2011 Van Depreminin Saray Kapısı'na Etkisi

Saray Kapısı'nın onarım çalışmaları devam ederken, 23.10.2011 tarihinde Van-Erciş'te meydana gelen 7,2 büyüklüğündeki depremden etkilenmemiştir. Ancak 09.11.2011 tarihinde Van-Merkez'de gerçekleşen 5,6 büyüklüğündeki depremde Saray Kapısı'nın kuzey beden duvarı ağır hasarlı olarak etkilenerek yıkılmıştır (Öztürk-Bekiroğlu, 2013, s. 223), (Şekil 34).

Şekil 34. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görüşleri; (b) Onarım çalışması görüşleri (**Kaynak:** (a,b) Yazarın kişisel arşivi, 2011)

Saray Kapısı'nın gerekli güvenliğini sağlamak amacıyla Van Valiliği ve AFAD tarafından çalışmalar başlatılmıştır (Öztürk-Yeğin, 2012, ss. 235-246). Van Valiliği tarafından Saray Kapısı'nın yeniden rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanarak Van Kültür ve Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 25.01.2012 tarih ve 100 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Van Valiliği KUDEB tarafından 2012 yılında Saray Kapısı'nın onarım çalışmaları yapılmıştır. Yüklenici firma onarım çalışmalarına, KUDEB teknik elemanları ve proje müellifinin denetiminde başlamıştır (Şekil 35).

(a) (b) (c)
Şekil 35. Saray Kapısı (a) Onarım çalışması görünüşleri; (b) Onarım çalışması görünüşleri; (c) Onarım çalışması görünüşleri (**Kaynak:** (a,b,c) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

YAPIM TEKNİĞİ VE MALZEME

Şehir surlarının duvar kalınlığı yaklaşık 5,50 m olup her iki yandan yaklaşık 1,00 m kalınlığında kaba yonu taş duvarla yığma duvar tekniği ile örülmüştür. Surların inşasında kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, harman tuğlası, sıkıştırılmış toprak, kayrak sal taşı, ahşap ve metal malzeme kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır (Şekil 36).

Onarımda Kullanılan Taşlar

Şehir surlarının duvar kalınlığı yaklaşık 5,50 m olup her iki yandan yaklaşık 1,00 m kalınlığında kaba yonu taş duvarla yığma duvar tekniği ile örülmüştür. Surların inşasında kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, harman tuğlası, sıkıştırılmış toprak, kayrak sal taşı, ahşap ve metal malzeme kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır.

Kesme Taş: Saray Kapısı'nın beden duvarlarında, kemer ve dizdar odalarının dış yüzeylerinde, mazgal pencerelerde, üst kata çıkış merdivenleri ile dizdar odalarının zemin kaplamasında kesme taş kaplaması kullanılmıştır.

Kaba Yonu Taş: Sur beden duvarlarının her iki cidarında 1,00 m kalınlığında sıralı olarak kaba yonu taş kullanılmıştır.

Moloz Taş: Saray Kapısı'nın beden duvarlarının iç bölümünün kireç harçlı dolgusunda, tüm zemin kaplamasında istifli bir şekilde kullanılmıştır.

Harman Tuğlası: Saray Kapısı'nın giriş bölümünün sivri beşik tonoz örtü yapısında ve giriş kapısının her iki yanında simetrik olarak inşa edilen dizdar odalarının örtü sistemindeki yuvarlak kemer tonoz yapısında harman tuğla kullanılmıştır.

Sıkıştırılmış Toprak: Şehir surları duvarlarının iki yanında yaklaşık 1,00 m kalınlığında kaba yonu taş duvarların ortasındaki boşluk, cüruf toprak malzeme sıkıştırılarak yapılmıştır.

Kayrak Sal Taşı: Sur duvarlarının üst bölümünde yer alan seğirdim yolunun zemin kaplamasında kayrak taş

kaplaması kullanılmıştır.

Ahşap Malzeme: Kapı, mazgal pencere, kapı sürgüsü (karaağaç), sur duvarındaki hatıllarda ahşap malzeme kullanılmıştır.

Metal Malzeme: Kapı ve kanat kaplaması ve teçhizatında kullanılmıştır. Surların inşasında bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır.

Saray Kapısı ve sur duvar inşasında bağlayıcı harç olarak Horasan harcı kullanılmıştır. Yapıda kullanılan yöresel Ahlat taşı (Andezit Tüf) ve kalker taşı, bölgedeki geleneksel taş ocaklarından temin edilerek, usta ve işçiler tarafından araç ve gereçlerle elde işlenerek hazırlanmıştır. İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı tarafından Saray Kapısı sıva ve harç analiz deneyleri yapılarak önerilen harç numune birim oranları tespit edilmiştir (Öztürk, 2010, ss. 1-3).

Onarımda Kullanılan Harç Analiz Karışım Oranları

Harç Numunesi:

% 28-30 oranında sönmüş ve bekletilmiş kaymak kireç malzeme.

% 25-27 oranında taş tozu malzeme.

% 40-43 oranında temiz su ile yıkanmış ince dere kumu.

Harç Numunesi:

% 28-30 oranında sönmüş ve bekletilmiş kireç malzeme.

% 58-60 oranında taş tozu malzeme.

% 08-10 oranında yıkanmış ince dere kumu (Öztürk, 2010, ss. 1-3).

Şekil 36. Saray Kapısı (a) Güney cephe genel görünüşü; (b) Düz dam genel görünüşü; (c) Kuzey cephe genel görünüşü; (d) Kuzeydoğu genel görünüşü; (**Kaynak:** (a,b,c,d) Yazarın kişisel arşivi, 2012).

Eski Van Şehri, sur duvarları ve Saray Kapısı son derece yalın bir şekilde inşa edilmiştir. Süsleme özelliğinde herhangi bir unsur kullanılmamıştır.

SONUÇ

Eski Van Şehri ve Kalesi, yüzyıllarca devam eden Van halkının sosyal ve kültürel belleğinde önemli bir yer tutar. Son bir asır boyunca yaşanan savaş ve göçler sonrasında yaşamın tamamen sona erdiği Anadolu'nun ender kadim kentlerinden biridir.

Osmanlı Devleti'nin doğudaki son kalesi olan Van kenti, stratejik yapısından dolayı hemen her dönemde önemini koruyarak XX. yüzyılın başına kadar kesintisiz bir şekilde gelmiştir. 1915-18 yıllarındaki işgal ve yaşanan göç ile kentin yüzlerce yıllık sosyal ve kültürel yapısında olumsuz etkiler ortaya konmuştur. Geçen 100 yıllık aradan sonra Eski Van Şehri'ni yeniden eski canlılığına ve sosyal yaşama döndürme çabaları, değişen ve kaybolan anonim mimari yapılardan dolayı pek mümkün görülmemektedir. Ancak özellikle taştan inşa edilen ve günümüzde bir bölümü kısmen ayakta olan mimari yapılarda, konservasyon ve restorasyon çalışmaları ile kent kültürü ve turizmüne kazandırmak mümkün görülmektedir.

Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın isteği ile 1567 yılında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Hüsrev Paşa Külliyesi'nin 1996 yılında başlayan kurtarma kazı çalışmaları, 2012 yılında külliyenin onarımı ile tamamlanmıştır. Külliyenin sosyal, kültürel ve dini faaliyetlerde aktif olarak kullanılması, bölge halkı için bir cazibe merkezi haline gelmesi, Eski Van Şehri'nde hareketliliğe neden olmuştur. Hüsrev Paşa Külliyesi'nin hemen güneyinde yer alan şehir surları ve Saray Kapısı'nın onarımının 2012 yılında tamamlanması da Eski Van Şehri'ndeki diğer yapıların korunması açısından ümit verici bir gelişme olmuştur.

Tarihi kentteki diğer mimari yapıların onarımı için ilgili tüm kurum ve kuruluşların sürekliliği olan bir çalışma programını birlikte oluşturarak eyleme dönüştürmesi, zorunluluk arz etmektedir. Böylece, son bir asırdır tahrip edilen ve yok olan kentteki önemli tüm mimari yapılar bilimsel kazılarla ortaya çıkartılarak onarımları yapılacak, bölge kültür turizmüne önemli kazanımlar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Çelebi, E. (1976). *Seyahatname*, C. 3-4. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Güzeloğlu, S. (1996). *Van çevresine tarihi ve arkeolojik açıdan bir bakış*. İstanbul: Biber Tanıtım.

İstanbul Üniversitesi, Yıldız Albümü Arşivi (1889). Eski Van Şehri güney surları yeni kapı genel görünüşü.

Kılıç, O. (1997). *XVII. yüzyıllarda Van*. Van: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Yayınları.

Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia travels and studies*, Vol. II. London: Longmans Green, And Co.

Öztürk, R. (2013). *İstanbul restorasyon ve konservasyon merkez ve bölge laboratuvar bölge müdürlüğü eski Van yapıları siva ve harç analiz rapor*. Erişim tarihi:17.08.2010.

Öztürk, Ş. (2020). *Van Hüsrev Paşa Külliyesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Öztürk, Ş. ve Erzen, J. N. (2004). Turkuaz "deniz" in coğrafyasında Van. *TMMOB Mimarlık Dergisi*, (317), ss. 52-55.

Öztürk, Ş. ve Mızrak, A. (2001). Eski Van şehir surları. *Mimarlık ve İç Mimarlık Görsel Sanatlar Dergisi*, (102), ss. 32-44.

Öztürk, Ş. (2005). Van the city entertaining the development, migration and architecture of Van City between its foundation and 1930, XXII. *World Congress of Architecture Uia 2005 İstanbul*, Turkey, İstanbul.

Öztürk, Ş. (2021). XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van Mimarisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Van Özel Sayısı, ss. 674-703.

Öztürk, Ş. ve Bekiroğlu, M.S. (2013). Effects on structures of 2011 earthquake in Van, 2013 *International Earthquake Van Symposium 23-27 October 2012*, Turkey, Van.

- Öztürk, Ş. ve Yeğin, M. (2012). Deprem odaklı dönüşüm projelerin Van kenti üzerine etkileri, Bursa 24. *Uluslararası Yapı ve Yaşam Kongresi*, 05-07 Nisan 2013, Turkey, Bursa.
- Paşa, S. S. (1960). *Van tarihi ve Kürtler hakkında tetebbulalar*. Ankara: Altınok Matbaası.
- Sevin, V. (1996). Urartular. *İş Bankası Kültür ve Sanat Van Özel Sayısı*, 32, 16-18.
- Tahran, M. T. (1987). Van Kalesi ve eski şehir kazıları, *X. kazı sonuçları*, 18-21 Mayıs 1987, Turkey, Ankara.
- Talay, A. (1998). *Bizim eller*. Ankara: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Yayınları.
- Texier, C. (1852). *De Larmen, La Perse et La Mesopotamie*. Paris: Imprimeurs De L'nstitut De Franse, Rue jacob, 56.
- Topkapı Saray Müzesi Arşivi (1985). *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı saray arşivi el yazması kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Van İl Yıllığı (1995). *Van Vilayet Salnamesi 1315 (1899)*. Van: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Yayınları.
- Van Müzesi Araştırma Arşivi (2007). Saray Kapısı kazı çalışmasında çıkan envanterlik eser listesi. Erişim tarihi: 23.09.2006.
- VANTAM Arşivi (2012). Van Kalesi ve eski Van şehri genel görünüşü. Erişim tarihi: 27.10.2012.
- Yıldırım, R. (1996). *İlk çağda Anadolu*. İzmir: Meram Yayıncılık.